

2012

$\mu \gg \gg \cdot \frac{1}{2} \zeta^{31} \zeta \text{Å}^{30} \zeta \tilde{\text{A}} \gg \pm^{210} - \hat{\text{A}} \tilde{\text{A}} \zeta$
 $\mu \tilde{\text{A}} \mu^0 \text{Á}^{-} \tilde{\text{A}}^{1/4} \cdot \text{Å}^{\oplus} : \cdot \mu \text{À}^{-} \tilde{\text{A}} \cdot \frac{1}{4} \cdot$
 $\mu \text{À}^{-} \tilde{\text{A}}^0 \mu \text{È} \cdot \ddot{\text{A}} \zeta \text{Å} \text{À} \text{Á} \text{É} , \text{Å} \text{À} \zeta \text{Å} \text{Á}^3 \zeta \text{Í}$
 $\mu \text{É} \text{Á}^3 \zeta \text{Å} \pm \text{À} \pm \frac{1}{2} \text{Á}^{-} \zeta \text{Å} \tilde{\text{A}} \ddot{\text{A}} \zeta \text{Á} \mu \gg$
 $(\text{Á} \mu^2 \text{Á} \zeta \text{Å} \neg \text{Á}^1 \zeta \hat{\text{A}} 1965)$

Klapisis, Antonis

$\mu \cdot \gg \gg \cdot \frac{1}{2} \text{Å}^{\oplus} \text{™} \tilde{\text{A}} \tilde{\text{A}} \zeta \text{Á}^{\oplus} \cdot \ddot{\text{A}} \pm^1 \text{Á} \mu^{-} \pm$

<http://hdl.handle.net/11728/10986>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΛΒ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

27-29 Μαΐου 2011

Π ρ α κ τ ι κ ά

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2012

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΔΡΑ: ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ :	Β. Παπούλια
ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ :	Θ. Κορρές
ΓΕΝ.ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ:	Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα
ΤΑΜΙΑΣ:	Π. Κατσώνη
ΜΕΛΗ:	Β. Γούναρης
	Α. Γκουτζιουκώστας
	Ι. Λεοντιάδης
	Ι. Ξυδόπουλος
	Ε. Χατζηαντωνίου

Υπεύθυνοι έκδοσης Πρακτικών:

Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα

Βασίλης Κ. Γούναρης

Φωτεινή Ι. Τολούδη

Τα κείμενα αξιολογούνται από Επιτροπή Κριτών και συνοδεύονται από ξενόγλωσση μετάφραση.

Διεύθυνση ηλεκτρονικών αποστολών: histsociety1977@yahoo.gr

Τεχνική επεξεργασία - Σελιδοποίηση: Φωτεινή Ι. Τολούδη

Copyright 2012: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΛΒ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

27-29 Μαΐου 2011

Π ρ α κ τ ι κ ά

Επιμέλεια έκδοσης: Φωτεινή Ι. Τολούδη

Θεσσαλονίκη 2012

ΛΒ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

27-29 Μαΐου 2011

Περιεχόμενα

Πρόγραμμα Συνεδρίου	vii
Εισηγήσεις	
Έλλη Γκαλά-Γεωργιά & Ευάγγελος Χεκίμογλου <i>Η ακριβής θέση των «Ενκαντάδας. Ταύτιση βάσει αρχειακών πηγών</i>	1-12
Ευάγγελος Χεκίμογλου & Αλέξανδρος Γρηγορίου <i>Τὰ λογιστικά κατάστιχα τῆς Μονῆς Σίμωνος Πέτρας</i>	13-42
Στέφανος Κορδώσης <i>Τούρκοι (Türkler) και Τάταροι (Tatarlar), Τουρκισμός (Türklük) και Ταταρισμός (Tatarlık): Δύο δίδυμα πολιτικά κινήματα του 19^{ου} αιώνα στη Ρωσική και Οθωμανική αυτοκρατορία και η συγχώνευσή τους στον (Παν)Τουρκισμό (Türkçülük). Μια ιστορικο-πολιτική οπτική</i>	43-58
Θεόδωρος Μπατρακούλης <i>Ομογενοποίηση και αντιμειονοτική πολιτική στην Τουρκία</i>	59-81
Κωστής Τσιούμης <i>Η ηγεσία της μειονοτικής εκπαίδευσης στη Θράκη και το ζήτημα των μετακλητών δασκάλων 1952-1956</i>	83-93
Άννα Αγγελοπούλου <i>Από τη Μακεδονία στη Ρωσία: εικόνες «σλαβοβουλγαρικής» ταυτότητας στο έργο του Rajko Žinzifon (1839-1877)</i>	95-110
Χρήστος Καρδαράς	111-128

Το οδοιπορικό του προξένου του ελληνικού κράτους Γ. Φοντάνα στη Β.Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αι.

- Βασίλειος Αθ. Πλατής 129-143
Η συμβολή του γλωσσολόγου Γεωργίου Χατζιδάκι στην προάσπιση των ελληνικών θέσεων στη Μακεδονία (τέλη 19ου–αρχές του 20ου αι.)
- Αρετή Τούντα-Φεργάδη 145-158
Η ανάμιξη του Ελευθερίου Βενιζέλου στην προσπάθεια διευθέτησης των ελληνο-σερβικών διαφορών και το ζήτημα της συνάντησής του με τον Πάσιτς
- Όλγα Μπελεγάκη 159-175
Ο ιταλικός παράγοντας και η ίδρυση του «βουλγαρομακεδονικού κομιτάτου παρά τω άξωνι» στη Δυτική Μακεδονία (Μάρτιος-Οκτώβριος 1943)
- Βασίλης Δημητριάδης 177-189
Τέχνη και εξωτερική πολιτική: το σενάριο της «Μάχης στο Νερέτβα» στο πλαίσιο της βουλγαρογιουγκοσλαβικής διαμάχης για το Μακεδονικό
- Αντώνης Κλάψης 191-207
Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις σε κρίσιμη καμπή: η επίσημη επίσκεψη του πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου στο Βελιγράδι (Φεβρουάριος 1965)
- Βασίλης Α. Φούκας & Ιωάννης Α. Σκούρτης 209-224
Η ελληνική εκπαίδευση στη Βάρνα και ο ρόλος του τοπικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (1872)
- Ευστράτιος Θ. Βαχάρογλου 225-241
«Περί των καθηκόντων του ανθρώπου ως χριστιανού και ως πολίτου»: Η έννοια της ηθικής στα ελληνικά σχολεία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα
- Κωνσταντίνος Σεχίδης & Ιωάννης Σκούρτης 243-253
Το μεταναστευτικό ρεύμα θεσσαλονικέων Εβραίων μετά το 1929

Ευφροσύνη Ρούπα

255-277

*Η κατανάλωση στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική εικοσαετία 1945-1967:
«πατριωτική πράξη», «ξενική επίδραση» ή εθνικό «χαρακτηριστικό»;*

15^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

27 - 29 Μαΐου 2011 Θεσσαλονίκη

ΤΕΛΕΤΗ ΕΠΙΔΟΣΗΣ ΤΙΜΗΤΙΚΟΥ ΤΟΜΟΥ
ΣΤΗΝ ΟΜΟΤΙΜΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΑΔΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ
ΣΤΡΟΓΓΥΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΜΕ ΘΕΜΑ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

Εισηγητές: Νικόλαος Βαρσακέλης, αν. Καθηγητής Τμήματος Οικονομικών Επιστημών Α.Π.Θ.
Παναγιώτης Γελαβίνης, αν. Καθηγητής Τμήματος Νομικής Α.Π.Θ.
Δημήτριος Μάρδας, αν. Καθηγητής Τμήματος Οικονομικών Επιστημών Α.Π.Θ.
Συντονίζει η ομ. Καθηγήτρια Βασιλική Παπαϊωάννα
Παρασκευή 27 Μαΐου 2011 ώρα 18:00
Αίθουσα Τελετών Παλαιού Κτηρίου Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.

Ανακοινώσεις
Σάββατο 28 Μαΐου 11:00-13:15, 18:00-19:15
Κυριακή 29 Μαΐου 10:00-13:00
Αίθ. 101 & 112 Νέου Κτηρίου Φιλοσοφικής Σχολής

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 15^{ου} ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Παρασκευή 27 Μαΐου 2011	11:45 Σχίζηση	Κυριακή 29 Μαΐου 2011	11:15 Σχίζηση
<p>18:00 Έναρξη - Χαιρετισμοί</p> <p>18:15 Τελετή επίδοσης του τιμητικού τόμου «Φιλομάτιο» στην ομ. Καθηγήτρια Αδαμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα</p> <p>19:15 Σχίζηση Στρογγύλης Τραπεζής</p> <p>Οικονομική εξάρτηση και εθνική κυριαρχία</p> <p>Εισηγητές: Νικόλαος Βαρσακέλης, αν. Καθηγητής Τμήματος Οικονομικών Επιστημών Α.Π.Θ. Παναγιώτης Γελαβίνης, αν. Καθηγητής Τμήματος Νομικής Α.Π.Θ. Δημήτριος Μάρδας, αν. Καθηγητής Τμήματος Οικονομικών Επιστημών Α.Π.Θ. Συντονίζει η ομ. Καθηγήτρια Βασιλική Παπαϊωάννα.</p>	<p>12:00 Διάλειμμα</p> <p>12:15 Χρ. Μαιστράς, Ο μύθος των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης</p> <p>12:30 Ιω. Παύλος & Ν. Καπώνης, Τοπική κοινωνία και διαχείριση πολιτισμικής κληρονομιάς: το παράδειγμα της καταρτοποίησης της Ναυπιάτου στη σύγχρονη ιστορική του διαδρομή.</p> <p>12:45 Ν. Παπαϊωάννη, <i>Επί λέξει δασεϊκά και όφρασμα</i>. Κοινωνική διαχείριση και οικονομικοί κατανομομορφισμοί. Η περίπτωση της Χίου (1821-1822).</p> <p>13:00 Σχίζηση</p>	<p>Αίθουσα 112 Νέου Κτηρίου Φιλοσοφικής Σχολής</p> <p>10:40 Θ. Μπατρακούλης, Εθνική ομογενοποίηση και αντιμωσαϊστική πολιτική στην Τουρκία κατά την περίοδο 1923-1955.</p> <p>10:15 Στ. Κορόδσης, Τούρκοι (Türkler) και Τατάροι (Tatarlar), Τουρκοκρατία (Türkçülük) και Ταταροκρατία (Tatarçılık): δύο δόγματα πολιτικά κινήματα του 19^{ου} αι. Και η συγχώνευσή τους στον (Παν)Τουρκοισμό (Türkçüizm). Μια ιστορικο-πολιτική οπτική.</p> <p>10:30 Κ. Σαβίτης & Ιω. Σκούφης, Το μεμονωτιστικό ρεύμα Θεσσαλονικέων Εβραίων μετά το 1929.</p> <p>10:45 Α. Κάλσις & Ιω. Σκούφης, Η διδασκαλία της Γαλλικής αφορμή διήμερης αφορομοσίων και συνεντεύξεων στην εβραϊκή κοινότητα της Καστοριάς (1931).</p> <p>11:00 Γ. Αθανασίου & Ιω. Σκούφης, Η οικονομική συμβολή της εβραϊκής κοινότητας Βερούνας σε διεθνή καταρτοποίηση ομοήθρων της (1931).</p> <p>11:15 Σχίζηση</p> <p>11:30 Διάλειμμα</p> <p>11:45 Κ. Σαβίτης, Το χρονικό της πτώσης του 1893: το πολιτικό και οικονομικό σκηνικό της Ελλάδας στα τέλη του 19^{ου} αι.</p> <p>12:00 Ιω. Σκούφης, Εβραϊκά δημοσιογραφικά όργανα και Νικόλαος Μάνος, δήμαρχος Θεσσαλονίκης.</p> <p>12:15 Ε. Χακίμογλου & Α. Γρηγορίου, Τα λογοτεχνικά κείμενα της Ιερής Μονής Σίμωνος Πέτρης 1847-1917.</p> <p>12:30 Ε. Ροπάς, Η καταγωγή στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική εκκοσμίτιση 1945-1967: «πατριωτική πράξη», «εθνική επίδοξη» ή εθνικό «σχηματιστικό»;</p> <p>12:45 Α. Σκανάβης, Αρμενική σπαρτιά στην Ελλάδα του 20^{ου} αι. το έργο «Αρμενολογία Χορ-Χορ Αγιός» του Τ. Τσουρτζιάν.</p> <p>13:00 Σχίζηση</p>	<p>13:30 Διάλειμμα</p> <p>13:45 Ε. Βαχρτζογιάν, Περί των καθήκοντων του ανθρώπου ως χριστιανού και ως πολίτη: Η έννοια της ρηθικής στα ελληνικά σχολεία στα τέλη του 19^{ου} αι.</p> <p>12:00 Β. Φωκάς & Ιω. Σκούφης, Η ελληνική ακαδημία στη Βιέννη και ο ρόλος του τοπικού φιλοκατολικτικού Σωλήνου (1872).</p> <p>12:15 Σ. Χαϊδόπουλος-Τζιάνη, Κ. Φωτιάδης & Β. Πογαριώτου, Εκπαιδευτικοί μηχανισμοί, φημεροκρατικό-πολιτισμικές ταυτότητες και εθνική συνείδηση στον οθωμανικό Πόντο (1860-1922).</p> <p>12:30 Κλ. Λρόγκα, Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913) στα ελληνικά οδοκαπτικά εγχειρήματα Ιστορίας της περιόδου 1950-1974.</p> <p>12:45 Κ. Τσιούφης, Η ηθική της μεμονωτικής εκπαίδευσης στη Θράκη και το ζήτημα των μετακλιμακίων Τούρκων δασκάλων 1952-1956.</p> <p>13:00 Σχίζηση</p> <p>13:30 Κλείσιμο συνεδρίου</p>
<p>Σάββατο 28 Μαΐου 2011</p> <p>Αίθουσα 112 Νέου Κτηρίου Φιλοσοφικής Σχολής</p> <p>09:30 Γενική συνέλευση</p> <p>10:30 Διάλειμμα</p> <p>11:00 Ι. Σιδουράκης, Ανθεκτικός και Ιεπτός: η φιλοπερισσοτική πολιτική του Αμύντα Α'.</p> <p>11:15 Ν. Γυναικούτσου, Τα ψηφίσματα των εβραϊκών αλληλίων για την ασφάλεια της Μεγαρχιάς επί τῶν Μαινιόφρων.</p> <p>11:30 Α. Γουαζουκίτσου, Ο μυστικός και η απερίφηρη αλληλογραφία του Βυζαντινού αυτοκράτορα.</p> <p>11:45 Σχίζηση</p> <p>12:00 Διάλειμμα</p> <p>12:15 Μ. Κορόδσης, Η «Ρόμην» του Ινδοκού Κατοικού (Hindokush) και οι πληθυσμοί της κατά το α' μισό του 8^{ου} αι. μ.Χ. Η ελληνική παράδοση.</p> <p>12:30 Α. Δρακούλης, Το ιστορικό-γεωγραφικό πλαίσιο της Οδοσπορίας από της Έκδοις μέχρι της Χώρας των Ρωσών.</p> <p>12:45 Γ. Λεβαντινός, Η βυζαντινή Αθήνας και η διοικητική οργάνωση των Σπανών του Ελληνιστικού.</p> <p>13:00 Σχίζηση</p> <p>Αίθουσα 101 Νέου Κτηρίου Φιλοσοφικής Σχολής</p> <p>11:00 Ν. Γεωργιάδης, Χριστοποίησης, η βυζαντινή Καβάλα.</p> <p>11:15 Π. Ανδρούτσος, Τα βυζαντινά «αερολιμένα» στοιχεία στα οικοδομήματα των παλαιών μνημείων και επιγραφών των Γαλλιζιάνων (Galliziani) του ΒΑ Αιγαίου.</p> <p>11:30 Ε. Χακίμογλου & Ε. Γκαλιζιανού, Η ακριβής θέση των «Εκωνομαχών». Τυπική βάση αρχαϊκών αγίων.</p>	<p>Σάββατο 28 Μαΐου 2011</p> <p>Αίθουσα 112 Νέου Κτηρίου Φιλοσοφικής Σχολής</p> <p>18:00 Δ. Μπίσιου, Βυζάντιο: αυτοκρατορία ή κράτος;</p> <p>18:15 Η. Γυναικούτσου, Παρονομασίες στο έργο του Jāhiz (776-869 μ.Χ.) για την κοινωνική θέση των χριστιανών από την εμφάνισή τους το Ισλάμ ως τον 9^ο αι. μ.Χ.</p> <p>18:30 Θ. Ζαχαριάδης, Οι αναζητήσεις του Ibn Khaldūn (1332-1406 μ.Χ.) για την εκπαίδευση στην Επισκοπή (Madrasah) της Ισλαμίας του ως παράδειγμα της μεσαιωνικής μοναστηριακής παιδείας.</p> <p>18:45 Β. Κόκορη, Η πορεία από την ύστερη αρχαιότητα στο Ισλαμ Βυζάντιο: μια ανακεφαλαίωση προέγερσης.</p> <p>19:00 Ελ. Φιλίππου, Μερικές χρονολογικές παρατηρήσεις στην Αλεξάνδρεια της Δυνας Κομνηνής.</p> <p>19:15 Σχίζηση</p> <p>Αίθουσα 101 Νέου Κτηρίου Φιλοσοφικής Σχολής</p> <p>18:00 Α. Αγγελουπόουλου, Από τη Μακεδονία στη Ρωσία: εκδόσεις «αλληλοβιολογικών» ταυτότητας στο έργο του Rasko Zhitaičev (1839-1877).</p> <p>18:15 Χρ. Κορόδσης, Το οδοπορικό του προέδρου του ελληνικού κράτους Γουλιέλμου Φοντίνου στη ΒΔ Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αι.</p> <p>18:30 Α. Τσίτσου-Φεγγιάδης, Συνάντηση Βοηζέλου-Πάπας: αλήθεια ή ψέμα;</p> <p>18:45 Ο. Μπαλεζιάνη, Ο πάλαιος πατριάρχης και η ίδρυση του «Βουλγαρο-Μακεδονικού επαναστασιακού комитета παρά τῶν Ἄξον» στη Δυτική Μακεδονία (Μάρτιος-Οκτώβριος 1943).</p> <p>19:00 Β. Δημητριάδης, Τέχνη και εξωτερική πολιτική: Οι βουλγαρομακεδονολογικές σχέσεις και το Μακεδονικό Ζήτημα κατά την περίοδο 1948-1963.</p> <p>19:15 Σχίζηση</p>		

Οι βυζαντινολογικές ανακοινώσεις δημοσιεύονται στο περιοδικό «Βυζαντικά».

Αντώνης Κλάφης

*Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις σε κρίσιμη καμπή:
η επίσημη επίσκεψη του πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου στο Βελιγράδι
(Φεβρουάριος 1965)*

Οι στενές ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί τη δεκαετία του 1950 κλονίσθηκαν στις αρχές της αμέσως επόμενης δεκαετίας ως αποτέλεσμα της προσπάθειας της κυβέρνησης του Βελιγραδίου να ανακινήσει το Μακεδονικό ζήτημα, μέσω δημόσιων αναφορών από επίσημα χείλη στην ύπαρξη «μακεδονικής μειονότητας» στην Ελλάδα.¹ Η κρίση κορυφώθηκε το Μάρτιο του 1962, όταν η ελληνική κυβέρνηση, αντιδρώντας στη διογκούμενη προπαγάνδα, ανέστειλε μονομερώς την εφαρμογή της ελληνογιουγκοσλαβικής Συμφωνίας της 18^{ης} Ιουνίου 1959 για την παραμεθόρια επικοινωνία, απαγορεύοντας έτσι την ελεύθερη μετάβαση των κατοίκων της περιοχής της Φλώρινας προς το γιουγκοσλαβικό έδαφος, όχι όμως και τη διακίνηση των Γιουγκοσλάβων υπηκόων προς την ελληνική επικράτεια. Επιχειρώντας να αποκλιμακώσουν την ένταση, οι υπουργοί Εξωτερικών της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας, Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας και Κότσα Πόποβιτς αντίστοιχα, κατέληξαν το Δεκέμβριο του 1962 στη συνομολόγηση μίας «Συμφωνίας κυρίων», βάσει της οποίας οι δύο γειτονικές χώρες δεσμεύονταν να μην ανακινούν θέματα που κινδύνευαν να διαταράξουν τις μεταξύ τους σχέσεις, υπονοώντας ασφαλώς –μολονότι δεν αναφέρονταν ρητά σε αυτό– το Μακεδονικό.² Έκτοτε οι σχέσεις Αθήνας και Βελιγραδίου εμφάνισαν μεν σημάδια βελτίωσης, χαρακτηριστικό παράδειγμα των οποίων υπήρξε η υπογραφή στα τέλη του 1963 εμπορικής Συμφωνίας ανταλλαγής προϊόντων ύψους 20 εκατομμυρίων δολαρίων ΗΠΑ από κάθε πλευρά,³ δεν απέκτησαν, ωστόσο, την εγκαρδιότητα που τις χαρακτήριζε στο παρελθόν.

¹ Για το εν λόγω ζήτημα βλ. διεξοδικότερα Σ. Σφέτας, *Στη σκιά του Μακεδονικού. Η κρίση Αθήνας-Βελιγραδίου στη δεκαετία του 1960*, Θεσσαλονίκη 2007.

² Στο ίδιο, σ. 251-266. Βλ. επίσης Ι. Δ. Μιχαηλίδης, «Επώδυνη γειτονία. Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις στη σκιά του Μακεδονικού ζητήματος (1960-1962)», στο Α. Ρήγος – Σ. Σεφεριάδης – Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του 1960. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές συνεργασίες*, Αθήνα 2008, σ. 267-284.

³ *Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών* [στο εξής Δ.Ι.Α.Υ.Ε.], 1964, 85.4, [Υπογραφή δυσανάγνωστη], «Σημείωμα. Ελληνογιουγκοσλαβικά σχέσεις», Αθήνα, 16 Ιανουαρίου 1964.

Η προσπάθεια αναθέρμανσης των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων: η άνοδος της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία και η προλείανση του διπλωματικού εδάφους

Νέα ώθηση στις προσπάθειες ενίσχυσης της διμερούς συνεργασίας έμελλε να δώσει η εντυπωσιακή νίκη της Ένωσης Κέντρου στις εκλογές της 16^{ης} Φεβρουαρίου 1964, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Γεώργιο Παπανδρέου. Η προθυμία της νέας ελληνικής κυβέρνησης να επιδιώξει τη σύσφιξη των δεσμών της Ελλάδας με τη Γιουγκοσλαβία σχετιζόταν σε πολύ μεγάλο βαθμό με τις εξελίξεις στο Κυπριακό. Οι διακοινοτικές ταραχές στην Κύπρο, απότοκες των αντιδράσεων της Τουρκίας και των Τουρκοκυπρίων στην πρόταση του αρχιεπισκόπου Μακαρίου σχετικά με την αναθεώρηση 13 σημείων του κυπριακού Συντάγματος, είχαν οδηγήσει το Δεκέμβριο του 1964 στην κατάρρευση της συνταγματικής τάξης στη μεγαλόνησο, προκαλώντας παράλληλα δραματική επιδείνωση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Προκειμένου, επομένως, να αντισταθμίσει τις αυξανόμενες πιέσεις της Άγκυρας, η Αθήνα ήταν αναμενόμενο να αναζητήσει περιφερειακά ερείσματα, τα οποία θα επέτρεπαν την ενίσχυση των ελληνικών θέσεων στο Κυπριακό: ανάλογες, άλλωστε, προσπάθειες είχαν αναληφθεί με επιτυχία το διάστημα 1956-1959 από την κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή, καθώς η σύμπραξη τότε με το Βελιγράδι είχε επιτρέψει στην ελληνική πλευρά να αντισταθεί αποτελεσματικά στις μαξιμαλιστικές τουρκικές αξιώσεις.⁴ Πέραν, εξάλλου, των άμεσων ωφελημάτων, υπήρχε η βάσιμη πεποίθηση ότι η γιουγκοσλαβική φιλία θα προσέφερε στην Ελλάδα και στην Κύπρο σημαντική υποστήριξη εντός των Ηνωμένων Εθνών, δεδομένου ότι, ως ηγετικό μέλος της πολυάριθμης ομάδας των Αδεσμεύτων, η Γιουγκοσλαβία μπορούσε να επηρεάσει αποφασιστικά τη διαμόρφωση των αριθμητικών ισορροπιών στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού.⁵

---

⁴ Για το ζήτημα της ελληνογιουγκοσλαβικής συνεννόησης κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 ως παράγοντα ενισχυτικό των θέσεων της Αθήνας στο Κυπριακό βλ. διεξοδικότερα Ε. Χατζηβασιλείου, *Το γεωπολιτικό περιβάλλον του Κυπριακού και η ελληνική εξωτερική πολιτική στη δεκαετία του 1950*, Αθήνα 1998. Βλ. επίσης Α. Κλάψης, «Περιφερειακές πιέσεις και Κυπριακό: η βαλκανική διάσταση, 1956-1959», ανακοίνωση στο Συνέδριο του Κέντρο Μελετών Τάσσος Παπαδόπουλος, *Το Κυπριακό και το διεθνές σύστημα, 1945-1974: αναζητώντας θέση στον κόσμο*, Λευκωσία, 8-10 Απριλίου 2011, υπό δημοσίευση.

⁵ Ανάλογη επιχειρηματολογία ανέπτυξε σε αναλυτικό υπόμνημα για τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, το οποίο συντάξε στα τέλη Μαρτίου του 1964 ο παλαίμαχος βενιζελικός πολιτικός Λέων Μακκάς, σημειώνοντας χαρακτηριστικά (διατηρείται η έμφαση όπως στο πρωτότυπο): «Είς το Κυπριακόν, το Βελιγράδιον ευνοεί τας απόψεις μας. Πλέον συγκεκριμένως όμως –και ασχέτως της εν Κύπρω προσεχούς δραστηριότητος του Φινλανδού μεσολαβητού– υπάρχει σκοπιμότης όπως εις το

Σε αυτό το πλαίσιο, η νέα πολιτική ηγεσία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών έσπευσε να ανταποκριθεί άμεσα στο γιουγκοσλαβικό αίτημα έναρξης κύκλου επαφών με σκοπό τη ρύθμιση σειράς ζητημάτων κοινού ενδιαφέροντος. Έτσι, στις 3 Μαρτίου 1964 ο πρεσβευτής της Γιουγκοσλαβίας στην Αθήνα Πέκο Ντάπτσεβιτς, κατόπιν προηγούμενης συνεννόησης με τον Παπανδρέου,⁶ επέδωσε στον Έλληνα πρωθυπουργό υπόμνημα με τις θέσεις του Βελιγραδίου επί των εκκρεμών διμερών ζητημάτων, η διευθέτηση των οποίων, όπως σημειωνόταν από γιουγκοσλαβικής πλευράς, θα διευκόλυνε αποφασιστικά τη σύσφιξη των σχέσεων ανάμεσα στις δύο γειτονικές χώρες. Όπως προέκυπτε από το γιουγκοσλαβικό υπόμνημα, τρία ήταν τα σημαντικότερα θέματα που –κατά την άποψη των Γιουγκοσλάβων ιθυνόντων– έχρηζαν διευθέτησης: 1) ομαλοποίηση της μεθοριακής επικοινωνίας μέσω της πλήρους επανεφαρμογής εκ μέρους της Ελλάδας της σχετικής Συμφωνίας της 18^{ης} Ιουνίου 1959, 2) εκσυγχρονισμός και περαιτέρω ανάπτυξη των εγκαταστάσεων στην ελεύθερη γιουγκοσλαβική ζώνη του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, και 3) διεύρυνση των διμερών οικονομικών σχέσεων μέσω της βελτίωσης εφαρμογής της πενταετούς εμπορικής Συμφωνίας της 1^{ης} Οκτωβρίου 1960 διά της αμοιβαίας εφαρμογής της ρήτρας του μάλλον ευνοούμενου κράτους. Ο κατάλογος, εξάλλου, των γιουγκοσλαβικών αιτημάτων συμπληρωνόταν από δύο μικρότερης σημασίας ζητήματα: αφενός την παροχή άδειας για την πραγματοποίηση εργασιών ανακαίνισης στη σερβική Μονή Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους, και αφετέρου το διορισμό μόνιμου ανταποκριτή του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων στο Βελιγράδι δεδομένου ότι το γιουγκοσλαβικό πρακτορείο TANJUG διέθετε ήδη από ετών μόνιμο ανταποκριτή στην Αθήνα.⁷

Η χρονική σύμπτωση της επίσκεψης του προέδρου της γιουγκοσλαβικής Εθνοσυνέλευσης Έντβαρντ Καρντέλι στην Αθήνα προκειμένου να παραστεί στην κηδεία του βασιλιά Παύλου, παρείχε τη δυνατότητα άμεσης διευκρίνισης των

ακόμη ευρύτερον θέμα των Ελληνο-Τουρκικών σχέσεων προωθηθή η ιδέα της υπό του ΤΙΤΟ αναλήψεως μεσολαβήσεως ή προσφοράς καλών υπηρεσιών. Ούτω, αφ' ενός είναι δυνατόν η Γιουγκοσλαβία να καταστή ο *μοχλός* διά την πολιτικήν μετακίνησιν της Κυπριακής υποθέσεως προς επίπεδον ευνοϊκόν διά την Ελλάδα, βοηθούντων και των άλλων αδεσμεύτων Κρατών που επηρεάζονται υπό του Βελιγραδίου – αφ' ετέρου δε να αποβή η Γιουγκοσλαβία το *βαλκανικόν αντίβαρον* της Τουρκίας» βλ. *Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Α. Παπανδρέου, φάκ. 21/2, Μακκάς, «Προτάσεις του κ. Α. Μακκά δια την εδραίωσιν και ανάπτυξιν της Ελληνο-Γιουγκοσλαβικής φιλίας και συνεργασίας», Αθήνα, 27 Μαρτίου 1964. Αντίγραφο του ίδιου εγγράφου υπάρχει και στο Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.4.*

⁶ Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.4, Νικολαρεϊζής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 701, Βελιγράδι, 2 Απριλίου 1964.

⁷ Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.4, Ντάπτσεβιτς προς Παπανδρέου, Αθήνα, 3 Μαρτίου 1964. Αντίγραφο του ίδιου εγγράφου υπάρχει και στο Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.7.

εκατέρωθεν διαθέσεων. Εκμεταλλευόμενος την ευκαιρία, ο Παπανδρέου εξέθεσε στον Καρντέλι τις ελληνικές απόψεις επί του Κυπριακού,⁸ υπογραμμίζοντας ότι η μεσολάβηση οποιασδήποτε τρίτης δύναμης, και πολύ περισσότερο της Γιουγκοσλαβίας, η οποία είχε και στο παρελθόν αναπτύξει ανάλογη πρωτοβουλία, με σκοπό την επίλυση του προβλήματος, ήταν ευπρόσδεκτη από ελληνικής πλευράς.⁹ Στην πραγματικότητα, ο Έλληνας πρωθυπουργός έμοιαζε να προσπαθεί εμμέσως να αποσπάσει κάποια υπόσχεση εκ μέρους του Βελιγραδίου για την υποστήριξη της Αθήνας στη διένεξη με την Άγκυρα για το Κυπριακό. Από αυτή την άποψη, εξάλλου, κάθε άλλο παρά παράδοξες μπορούσαν να χαρακτηριστούν οι σαφείς δηλώσεις τόσο του Παπανδρέου, όσο και του αντιπροέδρου της ελληνικής κυβέρνησης Στέφανου Στεφανόπουλου, ενώπιον του Καρντέλι σχετικά με την ιδιαίτερη σημασία που απέδιδε η Ελλάδα στη διατήρηση εγκάρδιων σχέσεων με τη Γιουγκοσλαβία.¹⁰ Επιβεβαιώνοντας τις ελληνικές διαθέσεις, ο Έλληνας πρεσβευτής στο Βελιγράδι Δημήτριος Νικολαρεϊζής εκμυστηρευόταν λίγες ημέρες αργότερα στον υφυπουργό Εξωτερικών της Γιουγκοσλαβίας Ντούσαν Κβέντερ ότι ο Παπανδρέου επιδείκνυε προσωπικό ενδιαφέρον για την προαγωγή διμερών σχέσεων. Ο Νικολαρεϊζής, μάλιστα, διευκρίνιζε ότι η γραμμή που είχε χαράξει ο Αχαιός πολιτικός εμπνεόταν από πνεύμα «δημιουργικής θελήσεως και ευρείας πολιτικής σκέψεως», η οποία δεν θα επέτρεπε σε ζητήματα δευτερεύουσας σημασίας –υπονοώντας ασφαλώς τις υφιστάμενες εκκρεμότητες– να επηρεάσουν ανασταλτικά τη συνεργασία ανάμεσα στις δύο γειτονικές χώρες «επί μείζονος σημασίας θεμάτων».¹¹

Η πρόθεση της νέας ελληνικής κυβέρνησης, ακολουθώντας ουσιαστικά το επιτυχημένο προηγούμενο του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1950, να επιδιώξει την προσέγγιση με τη Γιουγκοσλαβία προκειμένου να εξασφαλίσει ένα ισχυρό περιφερειακό έρεισμα, το οποίο θα επέτρεπε στην Αθήνα να ανθίσταται στις τουρκικές πιέσεις στο Κυπριακό, ήταν περισσότερο από προφανές. Κατά συνέπεια, η δήλωση του Καρντέλι ενώπιον του Παπανδρέου ότι το Βελιγράδι αναγνώριζε τον δίκαιο και λογικό χαρακτήρα της ελληνικής πολιτικής στο Κυπριακό, η οποία,

---

⁸ Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.4, Πεσμαζόγλου προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 263, Βελιγράδι, 20 Μαρτίου 1964.

⁹ *Ελευθερία*, 12 Μαρτίου 1964, σ. 8.

¹⁰ Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.4, Πεσμαζόγλου προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 567, Βελιγράδι, 16 Μαρτίου 1964· Πεσμαζόγλου προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 263, Βελιγράδι, 20 Μαρτίου 1964· Νικολαρεϊζής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 751, Βελιγράδι, 10 Απριλίου 1964.

¹¹ Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.4, Νικολαρεϊζής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 751, Βελιγράδι, 10 Απριλίου 1964.

σύμφωνα με τον Γιουγκοσλάβο αξιωματούχο, συνέπιπτε απόλυτα με τις απόψεις της Γιουγκοσλαβίας, γεγονός που διευκόλυνε περαιτέρω την προσέγγιση ανάμεσα στις δύο πλευρές, ασφαλώς ικανοποίησε τον Έλληνα πρωθυπουργό. Ο Καρντέλι, μάλιστα, διευκρίνισε αφενός ότι το Βελιγράδι θεωρούσε πως τα ζητήματα που εγείρονταν στο γιουγκοσλαβικό υπόμνημα της 3^{ης} Μαρτίου ήταν δευτερεύοντα, με τα οποία όφειλαν να ασχοληθούν αρμόδιοι επί τεχνικού επιπέδου, και αφετέρου ότι η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση δεν βιαζόταν για τη διευθέτησή τους, εκτιμώντας πως προείχε η ανάπτυξη κλίματος συνεργασίας ανάμεσα στην Αθήνα και στο Βελιγράδι «επί ευρύτερων τομέων διεθνούς πολιτικής». ¹² Σε αυτό το πλαίσιο, η πρόσκληση που απηύθυνε ο Καρντέλι προς τον Παπανδρέου προκειμένου να επισκεφθεί τη Γιουγκοσλαβία ¹³ αποτελούσε μία επιπλέον σαφή ένδειξη του νέου ανέμου που έπνεε πλέον στις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις. Το γεγονός, εξάλλου, ότι μετά την επιστροφή του στο Βελιγράδι ο Καρντέλι εξέφρασε την απόλυτη ικανοποίησή του από τα αποτελέσματα των συζητήσεών του με την ελληνική πολιτική ηγεσία στην Αθήνα, κατά τη διάρκεια των οποίων, όπως διευκρίνιζε, ο ίδιος είχε διαπιστώσει την επιθυμία της Ελλάδας να συσφίξει περαιτέρω τους παραδοσιακούς δεσμούς με τη Γιουγκοσλαβία, ¹⁴ επιβεβαίωνε του λόγου το αληθές.

Δίνοντας με σαφήνεια το στίγμα της πολιτικής του, ο Παπανδρέου, κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησής του στη Βουλή στις 30 Μαρτίου 1964, χαρακτήρισε άριστες τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, εκφράζοντας την ελπίδα ότι οι διμερείς εκκρεμότητες θα μπορούσαν να βρουν σύντομα οριστική λύση: «Απόστολος της ειρήνης είναι ο ηγέτης της Γιουγκοσλαβίας [Τίτο] και είναι εύλογον να συνεννοηθώμεν», σημείωνε από το βήμα της εθνικής αντιπροσωπείας ο Έλληνας πρωθυπουργός. ¹⁵ Ανταποκρινόμενο άμεσα στα ελληνικά ανοίγματα, το Βελιγράδι, μέσω επίσημων δηλώσεων του εκπροσώπου του γιουγκοσλαβικού Υπουργείου Εξωτερικών, εξέφρασε την απόλυτη ικανοποίησή του για τις προγραμματικές δηλώσεις του Παπανδρέου, διευκρινίζοντας ότι η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση συμεριζόταν πλήρως την άποψη του Έλληνα πρωθυπουργού πως τα εκκρεμή ζητήματα θα ρυθμίζονταν στο προσεχές μέλλον. ¹⁶

¹² Στο ίδιο.

¹³ *Ελευθερία*, 12 Μαρτίου 1964, σ. 8.

¹⁴ *Δ.Ι.Α.Υ.Ε.*, 1964, 85.4, Πεσμαζόγλου προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 567, Βελιγράδι, 16 Μαρτίου 1964.

¹⁵ *Ελευθερία*, 31 Μαρτίου 1964, σ. 6.

¹⁶ *Δ.Ι.Α.Υ.Ε.*, 1964, 85.4, Νικολαρεϊζης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 701, Βελιγράδι, 2 Απριλίου 1964.

Εξαιρετικά ευμενή, εξάλλου, ήταν και τα σχόλια του γιουγκοσλαβικού Τύπου για τις προγραμματικές δηλώσεις της νέας ελληνικής κυβέρνησης: η έγκυρη εφημερίδα *Politika*, μάλιστα, αναφερόταν ειδικότερα στις δυνατότητες ενίσχυσης της συνεργασίας Αθήνας και Βελιγραδίου.¹⁷

Η ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων και η υπογραφή σειράς ελληνογιουγκοσλαβικών Συμφωνιών (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1964)

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι ελληνογιουγκοσλαβικές διαπραγματεύσεις για τη διευθέτηση των εκκρεμοτήτων έμελλε να συνεχισθούν, με αποκορύφωμα τον τελευταίο γύρο επαφών που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα από την 1^η Οκτωβρίου έως την 5^η Νοεμβρίου 1964. Παρά τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν στην πορεία, οι δύο πλευρές κατέληξαν στις 5 Νοεμβρίου 1964 στην υπογραφή δύο Συμφωνιών. Η πρώτη προέβλεπε την ανταλλαγή των κτημάτων που βρίσκονταν εκατέρωθεν της ελληνογιουγκοσλαβικής μεθορίου: η Ελλάδα αποκτούσε την κυριότητα 2.028,686 στρεμμάτων γιουγκοσλαβικών περιουσιών που βρίσκονταν εντός της ελληνικής επικράτειας, ενώ η Γιουγκοσλαβία αποκτούσε την κυριότητα 1.463,24 στρεμμάτων ελληνικών περιουσιών που βρίσκονταν εντός της γιουγκοσλαβικής επικράτειας ταυτόχρονα, έναντι της υπέρ της διαφοράς των 556,446 στρεμμάτων, η ελληνική κυβέρνηση αναλάμβανε την υποχρέωση πληρωμής ως αποζημίωση στη Γιουγκοσλαβία 20.000 δολαρίων ΗΠΑ, ποσό που θα καταβαλλόταν μέσω του ισχύοντος λογαριασμού κλήρινγκ εντός προθεσμίας 3 μηνών από τη θέση σε ισχύ της εν λόγω Συμφωνίας.¹⁸ Βάσει της δεύτερης Συμφωνίας, ρυθμιζόταν το θέμα της ατελούς διακίνησης φορτηγών αυτοκινήτων ανάμεσα στις δύο χώρες: πιο συγκεκριμένα, η ελληνική κυβέρνηση δεσμευόταν να παραχωρεί σε ετήσια βάση στη Γιουγκοσλαβία 1.250 άδειες οδικής μεταφοράς εμπορευμάτων, απαλλαγμένων κάθε δικαιώματος και τέλους, από το γιουγκοσλαβικό έδαφος προς την ελεύθερη γιουγκοσλαβική ζώνη της Θεσσαλονίκης και αντιστρόφως, ενώ αντίστοιχα η Γιουγκοσλαβία αναλάμβανε την υποχρέωση να παραχωρεί ετησίως στην Ελλάδα συνολικά 600 άδειες (300 βάσει προγενέστερης Συμφωνίας και 300 βάσει της νέας) για την οδική μεταφορά, άνευ τελών ή φόρων, εμπορευμάτων προς τη Γιουγκοσλαβία

¹⁷ *A.I.A.Y.E.*, 1964, 85.4, Νικολαρεϊζης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 693, Βελιγράδι, 1 Απριλίου 1964.

¹⁸ *A.I.A.Y.E.*, 1964, 85.6, «Accord à l'échange des propriétés d' outre-frontière entre le Royaume de Grèce et la République Socialiste Fédérative de Yougoslavie», Αθήνα, 5 Νοεμβρίου 1964.

ή πέραν αυτής διά μέσω του γιουγκοσλαβικού εδάφους και αντιστρόφως.¹⁹ Ταυτόχρονα, σύμφωνα με το κοινό ελληνογιουγκοσλαβικό ανακοινωθέν που συντάχθηκε με την ευκαιρία της υπογραφής των δύο Συμφωνιών, η Αθήνα, αποδεχόμενη το παγίως προβαλλόμενο σχετικό αίτημα του Βελιγραδίου, υποσχόταν να άρει τη μονομερή αναστολή εφαρμογής της Συμφωνίας της 18^{ης} Ιουνίου 1959 για τη μεθοριακή επικοινωνία, λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα τη δέσμευση της γιουγκοσλαβικής κυβέρνησης ότι στο εξής θα απέφευγε να χρησιμοποιεί την εν λόγω Συμφωνία με σκοπό την ανακίνηση του Μακεδονικού ζητήματος και την άσκηση προπαγάνδας προς αυτή την κατεύθυνση.²⁰

Αντίθετα, οι διαπραγματεύσεις δεν είχαν οδηγήσει στην επίτευξη συμφωνίας για δύο άλλα ζητήματα που είχαν κατ' επανάληψη τεθεί από το Βελιγράδι, καθώς η Ελλάδα απέρριψε τα γιουγκοσλαβικά αιτήματα για την κατασκευή δεύτερου κρηπιδώματος στην ελεύθερη γιουγκοσλαβική ζώνης της Θεσσαλονίκης και για την

¹⁹ Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.6, «Συμφωνία μεταξύ του Βασιλείου της Ελλάδος και της Ομοσπονδίας Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας αφορώσα εις ορισμένα θέματα οδικής μεταφοράς», Αθήνα, 5 Νοεμβρίου 1964.

²⁰ Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.6, «Communiqué», Αθήνα, 5 Νοεμβρίου 1964. Η ακριβής διατύπωση του ανακοινωθέντος ως προς το σημείο της απρόσκοπτης επανεφαρμογής της Συμφωνίας για τη μεθοριακή επικοινωνία είχε ως εξής: «Η μεθοριακή επικοινωνία, η οποία είχε μερικώς ανασταλεί, θα επαναληφθεί πλήρως. Τα δύο Μέρη εξέφρασαν την πεποίθησή τους ότι αυτή η επικοινωνία θα διεξαχθεί υπό συνθήκες σύμφωνες προς την παραδοσιακή φιλία που συνδέει τις δύο χώρες». Το γεγονός ότι η γιουγκοσλαβική πλευρά είχε παράσχει ρητές διαβεβαιώσεις ότι δεν θα δίνονταν πλέον οι αφορμές που είχαν οδηγήσει την Ελλάδα στη μονομερή διακοπή εφαρμογής της Συμφωνίας του 1959 επιβεβαιωνόταν σε υπηρεσιακό σημείωμα του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, το οποίο συντάχθηκε στα τέλη Οκτωβρίου του 1964· βλ. Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.6, «Σημείωμα. Πορεία ελληνογιουγκοσλαβικών διαπραγματεύσεων», Αθήνα, 29 Οκτωβρίου 1964. Το ζήτημα της εκ νέου εφαρμογής από την πλευρά της Ελλάδας της Συμφωνίας για τη μεθοριακή επικοινωνία απασχόλησε λίγο πριν από την κατάληξη στο κοινό ελληνογιουγκοσλαβικό ανακοινωθέν της 5^{ης} Νοεμβρίου 1964 τις συναρμόδιες –πλην του Υπουργείου Εξωτερικών– ελληνικές υπηρεσίες. Έτσι, στις 19 Αυγούστου 1964 ο υφυπουργός Εσωτερικών Νικόλαος Έξαρχος επισήμαινε στο Υπουργείο Εξωτερικών ότι, εφόσον για λόγους γενικότερης πολιτικής δεν ήταν δυνατόν να καταργηθεί πλήρως η Συμφωνία του 1959, η άρση της μονομερούς αναστολής εφαρμογής της εκ μέρους της Αθήνας θα μπορούσε να εξετασθεί υπό δύο προϋποθέσεις: πρώτον, να απευθυνόταν σαφής προειδοποίηση προς τη Γιουγκοσλαβία ότι σε περίπτωση επανάληψης φαινομένων άσκησης προπαγάνδας σε Έλληνες υπηκόους που επισκέπτονταν τη γιουγκοσλαβική επικράτεια, η Ελλάδα θα έκανε χρήση του άρθρου 26 της Συμφωνίας περί μερικής ή ολικής καταγγελίας της· και δεύτερον, η μετάβαση Ελλήνων υπηκόων στη Γιουγκοσλαβία θα έπρεπε να είναι κατευθυνόμενη ως προς την επιλογή των διακινούμενων προσώπων· βλ. Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1965, 76.7, Έξαρχος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 88113/108985, Αθήνα, 19 Αυγούστου 1962. Αντίστοιχα, στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1964 η Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ) ενημέρωνε τον Παπανδρέου και τον υπουργό Εξωτερικών Σταύρο Κωστόπουλο ότι η ίδια είχε ταχθεί εξ αρχής ενάντια στην υπογραφή της Συμφωνίας «[...] διαπιστώσαμε ότι αυτή καθίστατο ασύμφορος, αφ' ενός μεν διά την εθνικήν ασφάλειαν της χώρας, αφ' ετέρου δε διά τας δυσμενείς ιδίως επιπτώσεις, ας θα είχαν, επί του υφισταμένου ειδικού προβλήματος εις τας παραμεθορίους περιοχάς, όπερ προκύπτει εκ της παρουσίας εις αυτάς σλαβοφώνων πληθυσμού». Κατά συνέπεια, η ΚΥΠ θεωρούσε τη Συμφωνία επικίνδυνη και υποστήριζε την κατάργησή της. Αναγνωρίζοντας, ωστόσο, ότι η κατάργηση ήταν ανέφικτη, τασσόταν υπέρ της άρσης τουλάχιστον του μέτρου της μονομερούς αναστολής της ελεύθερης διακίνησης Ελλήνων υπηκόων, διότι αυτό είχε δώσει εξολοκλήρου ετεροβαρή χαρακτήρα στη Συμφωνία· βλ. Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1965, 76.7, Αγόρος προς Παπανδρέου και Κωστόπουλο, αρ. Ε-676043, [Αθήνα], 23 Σεπτεμβρίου 1964.

εκτέλεση έργων αναστύλωσης στη Μονή Χιλανδαρίου.²¹ Ακόμα κι έτσι, ωστόσο, ο αντίκτυπος των Συμφωνιών της 5^{ης} Νοεμβρίου εξακολουθούσε να είναι θετικός. Η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση τόνιζε ότι οι διμερείς συνομιλίες είχαν διεξαχθεί σε φιλική ατμόσφαιρα, η οποία χαρακτήριζε συνολικά τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις καλής γειτονίας,²² ενώ ο Γιουγκοσλάβος υπουργός Εξωτερικών Κότσα Πόποβιτς παρατηρούσε ενώπιον του Νικολαρεϊζι ότι δεν συνέτρεχε λόγος ανησυχίας λόγω της αδυναμίας εξεύρεσης λύσης για ορισμένες από τις εκκρεμότητες, καθώς, όπως διευκρίνιζε, η επίλυσή τους μπορούσε να αναβληθεί «δι' ευθετώτερον χρόνον».²³ Αντίστοιχα, χαιρετίζοντας την υπογραφή των Συμφωνιών, ο Παπανδρέου δεν παρέλειψε όχι μόνο να εκφράσει την ικανοποίησή του για το γεγονός αυτό καθ' αυτό, αλλά επιπλέον να υπογραμμίσει τους στενούς φιλικούς και συμμαχικούς δεσμούς που συνέδεαν διαχρονικά και θα εξακολουθούσαν και στο μέλλον να συνδέουν τις δύο χώρες.²⁴

Μέσα σε αυτό το κλίμα, ο Ντάπτσεβιτς συναντήθηκε στις 11 Νοεμβρίου 1964 με τον Παπανδρέου, στον οποίο διαβίβασε επίσημη πρόσκληση προκειμένου να επισκεφθεί, συνοδευόμενος από τον υπουργό Εξωτερικών Σταύρο Κωστόπουλο, το

---

²¹ *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.6*, «Σημείωμα. Πορεία ελληνογιουγκοσλαβικών διαπραγματεύσεων», Αθήνα, 29 Οκτωβρίου 1964. Η άρνηση της Αθήνας να αποδεχθεί το αίτημα του Βελιγραδίου για την κατασκευή δεύτερου κρηπιδώματος στην ελεύθερη γιουγκοσλαβική ζώνη της Θεσσαλονίκης θεμελιωνόταν νομικά στο γεγονός ότι τόσο η ελληνογιουγκοσλαβική Σύμβαση της 10^{ης} Μαΐου 1923, βάσει της οποίας είχε δημιουργηθεί η εν λόγω ζώνη, όσο και τα Πρωτόκολλα της 17^{ης} Μαρτίου 1929 που ρύθμιζαν επιμέρους θέματα λειτουργίας της ζώνης, αναφέρονταν ρητά στην ύπαρξη ενός και μόνου κρηπιδώματος, το οποίο ήδη υφίστατο. Οι αρμόδιοι υπηρεσιακοί παράγοντες του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών εκτιμούσαν ότι το αίτημα του Βελιγραδίου για την κατασκευή δεύτερου κρηπιδώματος θα διπλασίαζε τη δυνατότητα διαμετακόμισης εμπορευμάτων μέσω της γιουγκοσλαβικής ζώνης, η οποία, σύμφωνα με τους γιουγκοσλαβικούς υπολογισμούς, αναμενόταν να ανέλθει σε 1.000.000 τόνους το 1970. Επιδεικνύοντας συμβιβαστική διάθεση, η ελληνική αντιπροσωπεία αντιπρότεινε, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων, τη διαμετακόμιση των εμπορευμάτων πέραν των 500.000 τόνων μέσω της ελεύθερης ελληνικής ζώνης, λύση που οι Γιουγκοσλάβοι απέρριψαν κατηγορηματικά· βλ. *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.7*, Τετάνης, «Σημείωμα», 17 Οκτωβρίου 1964. Ως προς το ζήτημα, τέλος, της Μονής Χιλανδαρίου, η ελληνική πλευρά είχε σπεύσει ήδη από την πρώτη συνάντηση των δύο διαπραγματευτικών ομάδων στην Αθήνα να ξεκαθαρίσει ότι για την Ελλάδα το θέμα δεν υφίστατο, με αποτέλεσμα να μην περιληφθεί καν στην ημερήσια διάταξη των διμερών συνομιλιών· βλ. *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.7*, Κωστόπουλος προς Πρεσβεία Βελιγραδίου, αρ. ΑΥ40α-13, Αθήνα, 6 Οκτωβρίου 1964· Παπαδάκης προς Κωστόπουλο, Αθήνα, 18 Οκτωβρίου 1964. Το επιχείρημα της ελληνικής πλευράς συνίστατο στο ότι ενδεχόμενη αποδοχή σερβικών αιτημάτων για τη Μονή Χιλανδαρίου θα είχε ως αποτέλεσμα την υποβολή ανάλογων αιτημάτων από τη Βουλγαρία για τη Μονή Ζωγράφου και από τη Σοβιετική Ένωση για τη Μονή Αγίου Παντελεήμονος.

²² *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.6*, Πεσμαζόγλου προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1019, Βελιγράδι, 5 Νοεμβρίου 1964.

²³ *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.6*, Νικολαρεϊζις προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2427, Βελιγράδι, 22 Οκτωβρίου 1964.

²⁴ *Ελευθερία*, 6 Νοεμβρίου 1964, σ. 7.

Βελιγράδι στις αρχές του επόμενου έτους.²⁵ Η επιτυχής ολοκλήρωση των ελληνογιουγκοσλαβικών διαπραγματεύσεων για εμπορικά θέματα,²⁶ η οποία επισφραγίστηκε στις 22 Δεκεμβρίου 1964 με την υπογραφή Συμφωνίας οικονομικής συνεργασίας και Πρωτοκόλλου εμπορικών συναλλαγών για το έτος 1965 συνολικού ύψους 25.000.000 δολαρίων ΗΠΑ για κάθε ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη,²⁷ επιβεβαίωσε την εγκάρδια ατμόσφαιρα, καθώς και τη διάθεση περαιτέρω διεύρυνσης της διμερούς συνεργασίας, προοπτική που αναμενόταν να εξεταστεί διεξοδικότερα κατά τη διάρκεια της επικείμενης επίσκεψης του Έλληνα πρωθυπουργού στη Γιουγκοσλαβική πρωτεύουσα. Το γεγονός, εξάλλου, ότι ο Τίτο εξέφραζε στα μέσα Δεκεμβρίου του 1964 την ικανοποίησή του από το επίπεδο των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων, προσθέτοντας ότι θεωρούσε πως η επίσκεψη των Παπανδρέου και Κωστόπουλου θα επέτρεπε την «επανάληψη της άμεσης επαφής» ανάμεσα στο Βελιγράδι και στην Αθήνα,²⁸ ήταν εύλογο να δημιουργεί στην ελληνική πλευρά μεγάλες προσδοκίες σχετικά με τα οφέλη που μπορούσαν να αντληθούν από τις συνομιλίες κορυφής, ειδικά ως προς την εξασφάλιση διεθνών ερεισμάτων με σκοπό την προώθηση των ελληνικών θέσεων στο Κυπριακό.

²⁵ *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.4*, Κωστόπουλος προς Πρεσβεία Βελιγραδίου, αρ. ΑΥ 40/93, Αθήνα, 12 Νοεμβρίου 1964. Πρβλ. *Ελευθερία*, 12 Νοεμβρίου 1964, σ. 1. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τόσο στα σχετικά ελληνικά διπλωματικά έγγραφα που σώζονται στο αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, όσο και στα δημοσιεύματα του ελληνικού Τύπου (ο οποίος ασφαλώς αντλούσε τις πληροφορίες του από τις αρμόδιες υπηρεσιακές πηγές του Υπουργείου Εξωτερικών), αναφέρεται ότι την πρόσκληση προς τον Παπανδρέου απηύθυνε ο Τίτο, γεγονός, ωστόσο, που δεν επιβεβαιώνεται από το κοινό ελληνογιουγκοσλαβικό ανακοινωθέν που εκδόθηκε μετά την ολοκλήρωση της επίσημης επίσκεψης του Έλληνα πρωθυπουργού στο Βελιγράδι, όπου ρητά διευκρινιζόταν ότι την πρόσκληση είχε απευθύνει ο πρωθυπουργός της Γιουγκοσλαβίας Πέταρ Στάμπολιτς (βλ. *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1965, 77.5*, «Communiqué Conjoint sur la visite de Monsieur Georges Papandreou, President du Conseil des Ministres du Royaume de Grèce, et de Monsieur Stavros Kostopoulos, Ministre des Affaires Étrangères, en Yougoslavie», Βελιγράδι, 4 Φεβρουαρίου 1965). Δεδομένου, εξάλλου, ότι ο Τίτο ήταν αρχηγός κράτους, ενώ ο Παπανδρέου αρχηγός κυβέρνησης, αποκλειόταν εκ των προτέρων –βάσει του διπλωματικού πρωτοκόλλου– το ενδεχόμενο να απευθύνει πρόσκληση προς τον Έλληνα πρωθυπουργό. Η προσπάθεια της ελληνικής κυβέρνησης να παρουσιάσει μία αλλοιωμένη εικόνα της πραγματικότητας ως προς τον αποστολέα της πρόσκλησης σχετίζεται πιθανότατα με τις κομματικές αντιπαράθεσεις στο εσωτερικό της χώρας. Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του ο Κωνσταντίνος Καραμανλής είχε επισκεφθεί το Βελιγράδι ως επίσημος προσκεκλημένος του Τίτο, καθώς έως τον Ιούνιο του 1963 ο τελευταίος, παράλληλα με την προεδρία της Γιουγκοσλαβίας, διατηρούσε και το αξίωμα του πρωθυπουργού της χώρας και επομένως ήταν φυσιολογικό να απευθύνει πρόσκληση στον Έλληνα ομόλογό του. Το προηγούμενο της επίσκεψης Καραμανλή δημιουργούσε, επομένως, κατά κάποιο τρόπο θέμα κύρους για τον Παπανδρέου, ο οποίος επιθυμούσε διακαώς να παρουσιάζεται ότι μεταβαίνει στο Βελιγράδι κατόπιν πρόσκλησης του Τίτο προκειμένου μην εμφανιστεί ως υποδεέστερος του τέως αρχηγού της ΕΡΕ.

²⁶ *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.4*, Πεσμαζόγλου προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2951, Βελιγράδι, 19 Δεκεμβρίου 1964.

²⁷ *Ελευθερία*, 23 Δεκεμβρίου 1964, σ. 1.

²⁸ *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.4*, Πεσμαζόγλου προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2934, Βελιγράδι, 17 Δεκεμβρίου 1964.

Οι συζητήσεις κορυφής του Βελιγραδίου: η Γιουγκοσλαβική υποστήριξη στο Κυπριακό και η περιπλοκή του Μακεδονικού

Την 1^η Φεβρουαρίου 1965 ο Παπανδρέου, συνοδευόμενος από τον Κωστόπουλο, κατέφθασε στο Βελιγράδι, όπου του επιφυλάχθηκε ιδιαίτερα θερμή υποδοχή. Σε μία εποχή κρίσιμων εξελίξεων στο Κυπριακό, οι αυξημένες προσδοκίες που είχαν καλλιεργηθεί στην Αθήνα για την επίσκεψη στο Βελιγράδι αποτυπώνονταν σε πρωτοσέλιδο δημοσίευμα των φιλοκυβερνητικών *Νέων* την ημέρα της αναχώρησης της ελληνικής αντιπροσωπείας με προορισμό τη Γιουγκοσλαβική πρωτεύουσα: «Πληροφορούμεθα ότι από τις συνομιλίες του Βελιγραδίου θα προκύψει “ανατάραξη του τέλματος” στο οποίο έχει βυθισθή το πρόβλημα της Κύπρου. Η Γιουγκοσλαβία προσφέρεται ν’ αναλάβει πρωτοβουλία μεταξύ των αδεσμεύτων χωρών για την υποβολή ιδίου σχεδίου αποφάσεως προς έγκριση από τη γενική συνέλευση του ΟΗΕ. Το Γιουγκοσλαβικό σχέδιο έχει εγκριθεί από την Αίγυπτο, την Ινδία και άλλες ηγετίδες δυνάμεις του μπλοκ των αδεσμεύτων».²⁹

Η συνάντηση του Παπανδρέου με τον Τίτο επιβεβαίωσε αφενός την εγκάρδια ατμόσφαιρα που επικρατούσε στις σχέσεις των δύο γειτονικών κρατών και αφετέρου την υποστήριξη της Γιουγκοσλαβίας στο δικαίωμα αυτοδιάθεσης του κυπριακού λαού.³⁰ Ειδικά η τελευταία δήλωση ήταν αναμενόμενο να ερμηνευθεί από ελληνικής πλευράς ως έμμεση, αλλά σαφής, υποστήριξη του Βελιγραδίου προς την πολιτική της Ένωσης. Το γεγονός, εξάλλου, ότι ο Τίτο επιχειρηματολόγούσε ενώπιον του Παπανδρέου υπέρ της ανάγκης παραμερισμού των εκκρεμών ελληνογιουγκοσλαβικών ζητημάτων με σκοπό τη διευκόλυνση επίτευξης ευρύτερης διμερούς συνεργασίας,³¹ έμοιαζε να παρέχει ισχυρές ενδείξεις σχετικά με τις προθέσεις της Γιουγκοσλαβίας.

Η σταθερή υποστήριξη του Βελιγραδίου αφενός υπέρ της εδαφικής ακεραιότητας και της ανεξαρτησίας της Κύπρου και αφετέρου υπέρ του δικαιώματος των κατοίκων της στην αυτοδιάθεση επιβεβαιώθηκε και κατά τη διάρκεια των συνομιλιών του Παπανδρέου με τον Γιουγκοσλάβο ομόλογό του Πέταρ Στάμπολιτς. Ο τελευταίος καταδίκασε απερίφραστα οποιαδήποτε ξένη επέμβαση στο νησί,

²⁹ *Τα Νέα*, 1 Φεβρουαρίου 1965, σ. 1.

³⁰ *Ελευθερία*, 3 Φεβρουαρίου 1965, σ. 1 και 8.

³¹ *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1965, 77.5*, «Ελληνο-γιουγκοσλαβικά συνομιλία. Δευτέρα ημέρα: 3.2.1965». Η Γιουγκοσλαβική εκδοχή του εν λόγω πρακτικού δημοσιεύεται (σε ελληνική μετάφραση) στο Κ. Κατσάνος (επιμ.), *Το Μακεδονικό στις σχέσεις Ελλάδος-Γιουγκοσλαβίας. Απόρρητα έγγραφα 1949-1967*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 213-219.

ξεκαθάρισε ότι η Γιουγκοσλαβία θεωρούσε πως οι Συμφωνίες Ζυρίχης και Λονδίνου δυσχέραναν την ομαλή εξέλιξη του Κυπριακού, ενώ εξέφρασε την υποστήριξη του Βελιγραδίου στην πολιτική που ακολουθούσε ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος. Από την πλευρά του, ο Παπανδρέου δεν μπορούσε παρά να εκφράσει την απόλυτη ικανοποίησή του για τις γιουγκοσλαβικές θέσεις επί του Κυπριακού, δηλώνοντας επιπλέον έτοιμος να προχωρήσει αποφασιστικά προς την κατεύθυνση της περαιτέρω ενίσχυσης της ελληνογιουγκοσλαβικής συνεργασίας, με ιδιαίτερη έμφαση στο οικονομικό, το τεχνικό, το μορφωτικό και το τουριστικό πεδίο.³²

Το θετικό κλίμα που επικράτησε στις συζητήσεις μεταξύ των δύο πρωθυπουργών αποτυπώθηκε, μεταξύ άλλων, στη συμφωνία τους να αφήσουν κατά μέρος τα ζητήματα στα οποία δεν μπορούσε να επέλθει άμεσα συνεννόηση και – ακολουθώντας την προτροπή του Τίτο– να επικεντρωθούν σε εκείνους τους τομείς που η προοπτική της διμερούς συνεργασίας παρουσιαζόταν περισσότερο ευοίωνη. Παπανδρέου και Στάμπολιτς πρόκριναν ως προσφορότερη μέθοδο για την προώθηση της συνεργασίας τη σύσταση Μικτής Διυπουργικής Επιτροπής, η οποία θα επιφορτιζόταν με την επεξεργασία συγκεκριμένων προτάσεων προς αυτή την κατεύθυνση. Στο πλαίσιο, εξάλλου, της ατμόσφαιρας συνεννόησης που επικράτησε κατά τη διάρκεια των συνομιλιών, ακόμα και θέματα που στο παρελθόν δεν είχε σταθεί δυνατόν να διευθετηθούν, έτειναν πλέον να βρουν συμβιβαστική λύση: έτσι, αντί της επέκτασης και του εκσυγχρονισμού των εγκαταστάσεων της ελεύθερης γιουγκοσλαβικής ζώνης της Θεσσαλονίκης, οι δύο πλευρές συμφώνησαν στην εναλλακτική λύση της εκτέλεσης αντίστοιχων εργασιών στην ελληνική ελεύθερη ζώνη, η οποία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την εξυπηρέτηση του γιουγκοσλαβικού εμπορίου· επιπλέον, η ελληνική κυβέρνηση εμφανιζόταν πρόθυμη να παράσχει στη Γιουγκοσλαβία κάθε διευκόλυνση προκειμένου να προχωρήσει στην αναστύλωση της Μονής Χιλανδαρίου, χωρίς όμως την υπογραφή οποιασδήποτε γραπτής συμφωνίας που θα μπορούσε να δημιουργήσει παρεξηγήσεις και κακό προηγούμενο για τρίτα κράτη.³³

Η επίσκεψη του Παπανδρέου στη γιουγκοσλαβική πρωτεύουσα έμοιαζε να έχει στεφθεί από επιτυχία. Στην πραγματικότητα, από όσα ζητήματα συζητήθηκαν ανάμεσα στους δύο πρωθυπουργούς, το μοναδικό στο οποίο οι εκατέρωθεν απόψεις

³² Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1965, 77.5, «Ελληνο-γιουγκοσλαβικά συνομιλία. Πρώτη ημέρα: 2.2.1965».

³³ Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1965, 77.5, «Ελληνο-γιουγκοσλαβικά συνομιλία. Δευτέρα ημέρα: 3.2.1965». Πρβλ. Κατσάνος, ό.π., σ. 213-219.

αποδείχθηκαν ασυμβίβαστες δεν ήταν άλλο από το Μακεδονικό. Οι αποκλίνουσες θέσεις της Αθήνας και του Βελιγραδίου επί του συγκεκριμένου θέματος, ωστόσο, δεν αρκούσαν για να υποσκάψουν τα αποτελέσματα των συνομιλιών. Όπως διευκρινίζει ο Στάμπολιτς, η ασυμφωνία ως προς το Μακεδονικό δεν ήταν αρκετή προκειμένου να παρακωλύσει την ενίσχυση της διμερούς συνεργασίας. Αντίστοιχα, ο Παπανδρέου επιχειρηματολογούσε υπέρ της ανάγκης αποφυγής ανακίνησης του Μακεδονικού, καθώς μία τέτοια εξέλιξη απειλούσε να δηλητηριάσει τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις.³⁴

Το κλίμα εγκαρδιότητας και αμοιβαίας κατανόησης που είχε επικρατήσει κατά τη διάρκεια των ελληνογιουγκοσλαβικών συνομιλιών κορυφής υπογραμμιζόταν με ιδιαίτερη έμφαση στο κοινό ανακοινωθέν που δόθηκε στη δημοσιότητα μετά την ολοκλήρωση των εν λόγω συζητήσεων. Η δήλωση προσήλωσης, εξάλλου, των δύο πλευρών στις αρχές της ειρηνικής συνύπαρξης, της καλής γειτονίας και της εποικοδομητικής συνεργασίας, συμπληρωνόταν από την –ιδιαίτερα σημαντική για την Αθήνα– δημόσια διατύπωση κοινής θέσης όχι μόνο υπέρ της ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας της Κύπρου, αλλά επιπλέον και υπέρ του δικαιώματος του κυπριακού λαού στην αυτοδιάθεση.³⁵

Από το περιεχόμενο τόσο των συνομιλιών Παπανδρέου-Στάμπολιτς όσο και του κοινού ανακοινωθέντος ήταν σαφές ότι οι δύο πλευρές συναινούσαν στη συνέχιση εφαρμογής της «Συμφωνίας κυρίων» Αβέρωφ-Πόποβιτς (Δεκέμβριος 1962), βάσει της οποίας Ελλάδα και Γιουγκοσλαβία δεσμεύονταν να μην ανακινούν θέματα που σχετίζοντας –άμεσα ή έμμεσα– με το Μακεδονικό ζήτημα. Κατά συνέπεια, καμία περιπλοκή δεν θα είχε δημιουργηθεί εάν, αμέσως μετά την ολοκλήρωση των συναντήσεων κορυφής, δεν μεσολαβούσαν δημόσιες δηλώσεις του –παριστάμενου στις επίσημες συνομιλίες– Γιουγκοσλάβου υφυπουργού Εξωτερικών Ντούσαν Κβέντερ, ο οποίος έκανε ευθέως λόγο για την ύπαρξη «μακεδονικής μειονότητας» στην Ελλάδα.³⁶ Η δημόσια διατύπωση ανάλογων ισχυρισμών από κάτοχο ομοσπονδιακού γιουγκοσλαβικού αξιώματος, και μάλιστα την ώρα που η

---

³⁴ Στο ίδιο.

³⁵ *Δ.Ι.Α.Υ.Ε.*, 1965, 77.5, «Communiqué Conjoint sur la visite de Monsieur Georges Papandreou, President du Conseil des Ministres du Royaume de Grèce, et de Monsieur Stavros Kostopoulos, Ministre des Affaires Étrangères, en Yougoslavie», Βελιγράδι, 4 Φεβρουαρίου 1965.

³⁶ *Μακεδονία*, 4 Φεβρουαρίου 1965, σελ. 1 και 8. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το Σεπτέμβριο του 1964 ο Κβέντερ είχε αναφερθεί ενώπιον του Έλληνα πρεσβευτή στο Βελιγράδι Δημήτριου Νικολαρεϊζή στην ύπαρξη γλωσσικής και όχι εθνικής μειονότητας στην Ελλάδα· βλ. *Δ.Ι.Α.Υ.Ε.*, 1964, 85.7, Νικολαρεϊζής προς Κωστόπουλο, αρ. 2201, Βελιγράδι, 21 Σεπτεμβρίου 1964.

ελληνική αντιπροσωπεία βρισκόταν ακόμα στο Βελιγράδι, προκάλεσε σάλο στην Ελλάδα, απειλώντας να αμαυρώσει την κατά τα άλλα επιτυχή έκβαση των διμερών επαφών. Το γεγονός ότι ο Κβέντερ έσπευσε να ζητήσει συγγνώμη από τον Παπανδρέου, ισχυριζόμενος ότι οι δηλώσεις του είχαν κακόβουλα παρερμηνευθεί,³⁷ συνέβαλε μεν στην αποφόρτιση της έντασης, δεν αρκούσε όμως για να διασκεδάσει πλήρως τις εντυπώσεις, τη στιγμή μάλιστα που καθόλο το προηγούμενο διάστημα τόσο η αντιπολίτευση όσο και ο αντιπολιτευόμενος Τύπος στην Ελλάδα επέκριναν τον Παπανδρέου για τη στάση του στο Μακεδονικό.

Επιστρέφοντας στην Αθήνα, ο Παπανδρέου εμφανίστηκε απόλυτα ικανοποιημένος από τα αποτελέσματα των επαφών που είχε στο Βελιγράδι. Ατυχώς, ωστόσο, για τον Έλληνα πρωθυπουργό, οι δηλώσεις του Κβέντερ έτειναν πλέον να επισκιάσουν στο εσωτερικό της χώρας την έκβαση του ταξιδιού του στη Γιουγκοσλαβική πρωτεύουσα. Η ΕΡΕ, το Κόμμα των Προοδευτικών και ο αντιπολιτευόμενος Τύπος κατηγορούσαν τον Παπανδρέου ότι δεν είχε αποτρέψει τη συζήτηση περί Μακεδονικού, βλέποντας με αυτό τον τρόπο τα εθνικά συμφέροντα.³⁸ Ανεξάρτητα, πάντως, από την οξύτητα των κατηγοριών, οι οποίες, τουλάχιστον στην περίπτωση της ΕΡΕ και των προσκείμενων σε αυτή εφημερίδων, αποτελούσαν σε πολύ μεγάλο βαθμό απάντηση σε αντίστοιχες κατηγορίες που είχε εκτοξεύσει στο παρελθόν ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου εναντίον της κυβέρνησης Καραμανλή, το ζήτημα της πλήρους διευκρίνισης των Γιουγκοσλαβικών απόψεων παρέμενε.

Όπως εκτιμούσε ο Έλληνας πρεσβευτής στο Βελιγράδι Νικόλαος Καμπαλούρης μόλις τρεις εβδομάδες μετά την ολοκλήρωση της εκεί επίσκεψης των Παπανδρέου και Κωστόπουλου, οι Γιουγκοσλάβοι επιθυμούσαν πράγματι την εμβάθυνση των δεσμών με την Ελλάδα, δεν ήταν όμως πρόθυμοι να εγκαταλείψουν την πολιτική των Σκοπίων στο Μακεδονικό: από τη στιγμή, επομένως που η βελτίωση των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων δημιουργούσε ανησυχίες στα Σκόπια, ο Καμπαλούρης διευκρίνιζε ότι η ομοσπονδιακή Γιουγκοσλαβική κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη να τις λαμβάνει υπόψη και να κινείται αναλόγως.³⁹ Επανερχόμενος, εξάλλου, στο ίδιο θέμα, ο Έλληνας διπλωμάτης, κατόπιν συνάντησης

³⁷ *Μακεδονία*, 5 Φεβρουαρίου 1965, σελ. 1.

³⁸ Βλ. για παράδειγμα *Η Καθημερινή*, 5 Φεβρουαρίου 1965, σ. 1, 6 Φεβρουαρίου 1965, σ. 1 και 8, και 7 Φεβρουαρίου, σ. 1 και 12. Βλ. επίσης Σ. Βαλντέν, *Ελλάδα και ανατολικές χώρες, 1950-1967: οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, Αθήνα 1991, σ. 123-127.

³⁹ *Δ.Ι.Α.Υ.Ε.*, 1965, 77.2, Καμπαλούρης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 518, Βελιγράδι, 28 Φεβρουαρίου 1965.

που είχε στα μέσα Μαρτίου του 1965 με τον Πόποβιτς, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι οι Γιουγκοσλάβοι ιθύνοντες άφηναν ανοικτό το ενδεχόμενο εκ νέου ανακίνησης του Μακεδονικού ζητήματος.⁴⁰

Επίλογος

Ανεξάρτητα, πάντως, από την αλγεινή εντύπωση που δημιούργησαν οι δηλώσεις του Κβέντερ, τα πρακτικά αποτελέσματα της επίσκεψης του Παπανδρέου στο Βελιγράδι δεν ανταποκρίνονταν στις αυξημένες προσδοκίες της Αθήνας. Η γιουγκοσλαβική υποστήριξη στο θέμα της Κύπρου αποτελούσε ασφαλώς κέρδος, όμως δεν αρκούσε από μόνη της προκειμένου να κλίνει αποφασιστικά την πλάστιγγα στο Κυπριακό υπέρ της Ελλάδας. Ως ηγετική δύναμη του Κινήματος των Αδεσμεύτων, η Γιουγκοσλαβία μπορούσε να ενισχύσει τις ελληνικές θέσεις κυρίως στο πλαίσιο του ΟΗΕ, ειδικά εντός της Γενικής Συνέλευσης. Ωστόσο, ήταν εξαιρετικά αμφίβολο εάν ο ΟΗΕ, και ακόμα λιγότερο η Γενική του Συνέλευση, μπορούσε στη δεδομένη συγκυρία να δώσει λύσει στο Κυπριακό. Όπως εξηγούσε το φθινόπωρο του 1964 ο Πόποβιτς προς αρμόδιους υπηρεσιακούς παράγοντες του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών κατά τη διάρκεια της σύντομης διέλευσής του από την Αθήνα καθ' οδόν προς το Κάιρο όπου θα συμμετείχε στις εργασίες της Διάσκεψης του Κινήματος των Αδεσμεύτων, η νέα προσφυγή που είχε ήδη καταθέσει η ελληνική κυβέρνηση στον ΟΗΕ με θέμα το Κυπριακό δεν θα προσέφερε την επιδιωκόμενη λύση δεδομένου ότι η Γενική Συνέλευση του Οργανισμού στην καλύτερη περίπτωση θα περιοριζόταν στη διαπίστωση (υπό τύπο ευχών και συστάσεων) γενικών αρχών βάσει των οποίων θα έπρεπε να επέλθει συμφωνία επίλυσης, παραπέμποντας ταυτόχρονα τα άμεσα εμπλεκόμενα στη διένεξη μέρη σε απευθείας συνεννοήσεις. Κατά την άποψη, εξάλλου, του Πόποβιτς, μόνο μέσω τέτοιου είδους συνεννοήσεων θα ήταν δυνατόν να επιλυθεί το Κυπριακό.⁴¹

Σε τελική ανάλυση, ο Παπανδρέου είχε μεταβεί στο Βελιγράδι επιδιώκοντας αφενός την εξασφάλιση της γιουγκοσλαβικής υποστήριξης στο Κυπριακό και αφετέρου την ευρύτερη δυνατή συνεννόηση ανάμεσα στα δύο γειτονικά κράτη. Κατά συνέπεια, η επίσκεψη είχε επιτύχει το στόχο της ως προς το πρώτο σκέλος, αλλά μόνο

---

⁴⁰ *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1965, 77.2*, Καμπαλούρης προς Παπανδρέου και Κωστόπουλο, αρ. 714, Βελιγράδι, 17 Μαρτίου 1965.

⁴¹ *Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1964, 85.7*, «Σημείωμα», Αθήνα, 1 Οκτωβρίου 1964.

εν μέρει ως προς το δεύτερο. Τα διθυραμβικά δημοσιεύματα των φιλοκυβερνητικών εφημερίδων στην Ελλάδα έκαναν λόγο ακόμα και για τη δημιουργία άξονα Αθήνας-Βελιγραδίου,⁴² βοηθώντας και του αντιαμερικανικού κλίματος στην Ελλάδα.⁴³ Είναι, άλλωστε, ενδεικτικό ότι ο Τύπος της εποχής, λόγω ακριβώς της στάσης των Συμμάχων στο Κυπριακό, προπαγάνδιζε την ανάγκη άσκησης μιας πολιτικής περισσότερο ευέλικτης και υποδείκνυε το παράδειγμα της Γιουγκοσλαβίας. Ωστόσο, η ανακίνηση του Μακεδονικού από επίσημα γιουγκοσλαβικά χείλη αναιρούσε στην πράξη την προοπτική περαιτέρω σύσφιξης των διμερών δεσμών. Ειδικότερα, εξάλλου, σε ό,τι αφορούσε στην ελληνική κυβέρνηση, οι δηλώσεις του Κβέντερ είχαν δώσει την ευκαιρία για την άσκηση δριμείας κριτικής από την πλευρά της αντιπολίτευσης, με αποτέλεσμα η επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού στη γιουγκοσλαβική πρωτεύουσα στην πραγματικότητα να προσθέσει ακόμα ένα πρόβλημα εσωτερικής πολιτικής στην ήδη επιβαρυσμένη ατζέντα του.⁴⁴

Επιζητώντας τη στενή συνεργασία Αθήνας και Βελιγραδίου, ο Παπανδρέου έμοιαζε να ήθελε να «γυρίσει το χρόνο πίσω» στις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις στα μέσα της δεκαετίας του 1950. Η προσπάθεια όμως αυτή ήταν εξαιρετικά δύσκολο –αν όχι ανέφικτο– να καταλήξει στο επιθυμητό για την ελληνική κυβέρνηση αποτέλεσμα διότι οι συνθήκες είχαν μεταβληθεί καθοριστικά: ενώ για την Ελλάδα το 1965 έμοιαζε πράγματι με το 1955-1959, καθώς –όπως και τότε– λόγω της περιπλοκής του Κυπριακού είχε απόλυτη ανάγκη εξεύρεσης περιφερειακών στηριγμάτων, για τη Γιουγκοσλαβία δεν ίσχυε το ίδιο από τη στιγμή που η βελτίωση των σχέσεών της με τη Σοβιετική Ένωση είχε αμβλύνει το ενδιαφέρον του Βελιγραδίου για τη σύμπραξη με την Αθήνα.

Η συγκυρία, επομένως, δεν ευνοούσε την ευόδωση των σχεδίων του Παπανδρέου, ο οποίος στις 15 Ιουλίου 1965, κατόπιν της ρήξης του με τον βασιλιά Κωνσταντίνο Β', οδηγήθηκε σε παραίτηση, αφήνοντας έτσι ημιτελές το έργο στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, συμπεριλαμβανομένων ασφαλώς και των σχέσεων με τη Γιουγκοσλαβία. Ακόμα βέβαια κι αν ο Παπανδρέου είχε παραμείνει στην εξουσία, είναι μάλλον απίθανο να είχε κατορθώσει να επιτύχει την εμβάθυνση της ελληνογιουγκοσλαβικής συνεργασίας. Η στρατηγική, με άλλα λόγια, που είχε

⁴² Βλ. για παράδειγμα *Το Βήμα*, 3 Φεβρουαρίου 1965, σ. 1.

⁴³ Για την όξυνση του αντιαμερικανικών συναισθημάτων της ελληνικής κοινής γνώμης στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960 με αφορμή τη στάση της Ουάσιγκτον στο Κυπριακό βλ. Ι. Δ. Στεφανίδης, *Πολιτική κουλτούρα, αλτράτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 357-395.

⁴⁴ E Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War: Frontline State, 1952-1967*, London 2006, σ. 177.

Επίσκεψη Γεωργίου Παπανδρέου στο Βελιγράδι (1965)

αποδειχθεί επιτυχής στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950, δεν μπορούσε να αποφέρει καρπούς το 1965 διότι τα διεθνή δεδομένα ήταν τελείως διαφορετικά: από τη στιγμή, δηλαδή, που το Βελιγράδι είχε αποκαταστήσει τους δεσμούς του με τη Μόσχα και δεν αισθανόταν πλέον τη σοβιετική απειλή, δεν είχε κανένα λόγο να υποβαθμίζει τη σημασία του Μακεδονικού προκειμένου να μην δυσαρεστεί την Αθήνα. Τα πράγματα θα μπορούσαν να είχαν εξελιχθεί πολύ διαφορετικά εάν πρωτοβουλίες ανάλογες με εκείνη που ανέλαβε ο Παπανδρέου με την επίσκεψη στη Γιουγκοσλαβική πρωτεύουσα το Φεβρουάριο του 1965 αναλαμβάνονταν αμέσως μετά τον Αύγουστο του 1968, όταν η σοβιετική εισβολή στην Τσεχοσλοβακία με σκοπό τη βίαιη καταστολή της άνοιξης της Πράγας επανάφερε στο προσκήνιο τις Γιουγκοσλαβικές ανησυχίες, εξέλιξη που θα μπορούσε να ωθήσει τη Γιουγκοσλαβία να αναζητήσει περιφερειακό στήριγμα στην Ελλάδα: η επιβολή, ωστόσο, ήδη από τον Απρίλιο του 1967 της δικτατορίας των συνταγματαρχών στην Ελλάδα είχε εκτρέψει την ελληνική εξωτερική πολιτική από την οδό της σύνεσης, αποκλείοντας προκαταβολικά οποιαδήποτε παρόμοια σκέψη.

Antonis Klapsis

*Greek-Yugoslav Relations at a Critical Turning Point:
The Official Visit of Prime Minister Georgios Papandreou to Belgrade
(February 1965)*

Summary

The impressive victory of the Center Union party in the Greek elections of 16 February 1964 resulted in Georgios Papandreou becoming Prime Minister. From this position he administered Greek foreign policy for a period of 17 months. The newly elected Greek government explicitly set as its target to improve Greek-Yugoslav relations which at the beginning of the 1960s had come through a temporary crisis as a result of the Yugoslav decision to revive the so-called Macedonian question. In this context, already from the very first days after the elections, the Greek government reacted positively to the Yugoslav request for starting a series of bilateral contacts in order to settle certain subjects of mutual interest. These negotiations resulted in the signing of two Greek-Yugoslav Agreements (5 November 1964) about (a) the facilitation of trucks transit through the two countries, and (b) the exchange of immovable properties situated close to the Greek-Yugoslav borders; at the same time, Athens and Belgrade agreed to restore the frontal communication between the two neighboring countries. Thus, a new chapter in Greek-Yugoslav relations opened. The improvement in the diplomatic climate was confirmed when Papandreou accepted the Yugoslav invitation to pay an official visit to Belgrade. Indeed, in early February 1965 Papandreou, accompanied by the Greek Minister of Foreign Affairs Stavros Kostopoulos, arrived at Belgrade where he had a series of discussions with the President of Yugoslavia Josip Broz Tito, with the Yugoslav Prime Minister Petar Stambolic as well as with other high-ranking Yugoslav officials. The fact that Papandreou's visit took place at a critical time for the Cyprus question meant that this visit was even more important for Greece as the latter was trying to secure international support in order to promote its positions regarding the island's future. However, despite its importance, Papandreou's visit brought again on the surface the Yugoslav position concerning the existence of a "Macedonian minority" in Greece, a development that suspended every thought for further tightening of Greek-Yugoslav relations.